

УДК 373.31:94(477.54/.62)''18/19''

УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ СОЦІАЛЬНИХ ВЕРСТВ У РОЗБУДОВІ
І РОЗВИТКУ ПОЧАТКОВОЇ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ХАРКІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Широколава Михайло Володимирович

Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

Викладач кафедри соціально-економічних дисциплін

Телефон: 066 520 63 83

E-mail: syrokolava@gmail.com

У статті висвітлено, яких форм набула приватна та громадська ініціатива в сфері початкової народної освіти у Харківській губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ століть. Визначено форми та види благодійницької діяльності в освітній сфері меценатів, громадських організацій та громадських діячів. Досліджено, яким чином відбувалась їх співпраця з органами місцевого самоврядування в становленні і розвитку початкової освіти на Харківщині.

Ключові слова: приватна ініціатива, громадськість, благодійність, початкова освіта, органи місцевого самоврядування.

Широколава М. В. Формы частной и общественной инициативы в развитии начального народного образования Харьковщине во второй половине ХІХ – в начале ХХ веков В статье исследована благотворительная деятельность в сфере начального народного образования в Харьковской губернии во второй половине ХІХ – в начале ХХ веков. Определены формы и виды частной и общественной инициативы в развитии начального образования Харьковщине.

Ключевые слова: частная инициатива, общественность, благотворительность, начальное образование, органы местного самоуправления.

Shyokolava M. V. The forms of private and public initiatives in the development of primary public education of Charciv Province in the second half of the ХІХ – in the beginning of the ХХ century. The article reveals charitable activity in the sphere of public education in Charciv Province in the second half of the ХІХ – in the beginning of the ХХ century. The forms and types of private and public initiatives are determined in the development of primary public education of Charciv Province

Key words: private initiative, public, charity, primary education, body of local self-government.

Реформи середини ХІХ століття створили умови для залучення широких верств громадськості до становлення і розвитку початкової народної освіти. Найбільшою активністю в цій галузі виділялись органи місцевого

самоврядування – земства та міські думи. Саме їх діяльність в сфері початкової освіти була найбільш плідною. Однак необхідно зазначити, що діяльність громадськості в галузі початкової освіти не обмежувалась участю її представників у роботі органів місцевого самоврядування. Справі народної освіти співчували представники різних верств населення. Кожен бажаючий сприяв розвитку початкової освіти в відповідно до своїх можливостей та бажань. Усі, хто в тій або іншій формі робив внесок у розвиток початкової освіти Харківської губернії, сприяв перетворенню її у один з провідних центрів розвитку народної освіти в Україні.

З дореволюційних дослідників благодійництва у Російській імперії найбільш ґрунтовно працював Є. Д. Максимов[17, 18], проте він зосередив основну увагу на боротьбі з бідністю за допомогою благодійницької діяльності. Історії виникнення та діяльності благодійницьких організацій в Харківській губернії присвячена робота Н. Савицького і П. Євстратова, яка містить дані про розміри і характер добродійної діяльності[23]. Важливе значення має фундаментальне дослідження Д. Багалія та Д. Міллера, в якій розглянуті як розвиток освіти у Харкові так і благодійницька діяльність у місті [1].

В радянській історіографії тема благодійної діяльності взагалі не розглядалась. Благодійність вважалась явищем, притаманним лише буржуазному суспільству. Водночас необхідно зазначити, що в радянський час була проведена велика робота з дослідження стану народної освіти, в тому числі початкової, а також участь у її розбудові представників різних верств населення та організацій [2, 15, 16]. Результати цих досліджень дозволяють виокремити внесок приватної та громадської ініціативи в розвиток початкової народної освіти.

Досліджувати благодійницьку діяльність в усіх її напрямках розпочали у 90-х роках ХХ століття. О. Головка у своїй статті, присвяченій розбудові початкової освіти Міською думою Харкова згадував про пожертви на відкриття нових початкових училищ[3]. Дослідження Т. Коломієць висвітлює громадську благодійну діяльність, але на прикладі лише одного освітнього товариства[10],

що не дозволяє повністю дослідити дану проблему. Співпраця земств і благодійників висвітлюється у статті М. Нікітіна, проте основна увага дослідника спрямована на розбудову середньої освіти[20]. Благодійній діяльності в розвитку освіти присвячена наукова робота В. Корнієнко, проте благодійна діяльність у Харківській губернії досліджена без виокремлення благодійництва у початковій освіті[11]. Розвитку благодійності у зазначений період присвячене дослідження О. Хаустової, однак воно обмежене лише територією власне Харкова, а благодійництво в освіті розглядається лише як одна зі складових частин благодійної діяльності [25].

Джерельною базою дослідження є нормативні акти[21, 22] та матеріали Державного архіву Харківської області [4-8].

Метою статті є дослідження діяльності громадських організацій, приватних осіб та органів місцевого самоврядування Харківщини. в галузі початкової народної освіти, встановлення методів та форм громадської та приватної ініціативи в цій сфері, висвітлення обсягів та результатів діяльності громадськості для освітнього розвитку регіону.

Реформи 60-х – 70-х років другої половини XIX століття призвели до значних змін. Хоча реформи були половинчастими і непослідовними, але вони мали незворотні наслідки.

Запроваджуючи реформи, уряд Російської імперії прагнув, в першу чергу, ліквідувати гостру політичну кризу. Теоретично погоджуючись із необхідністю розвитку початкової народної освіти правлячі кола фактично відмовились від практичної реалізації освітніх потреб народу. Розрахувавши необхідні витрати на розбудову народної освіти уряд визнав їх такими, які не витримає державний бюджет[9, с.214]

За даних умов ініціатива в розбудові народної освіти перейшла до громадськості. Провідні позиції у розбудові початкової народної освіти належали органам місцевого самоврядування – земствам та міським думам. Вони одразу поставили своєю метою створення загальнодоступної початкової освіти. Проте без державної фінансової підтримки охопити початковою освітою усіх

дітей шкільного віку виявилось неможливим. Крім того, що витрати на освіту були віднесені до розряду «необов'язкових», рівень витрат органів місцевого самоврядування на початкову освіту залежав від ряду інших факторів – економічних, соціальних тощо.

Саме тому будь-яка допомога у розвитку народної освіти мала важливе значення. Сприяння освітній діяльності земств та громадських організацій набуло всестанового характеру. Основною формою допомоги у розвитку початкової освіти стало благодійництво. Водночас благодійництво у пореформений період набуло нового змісту. У суспільстві утвердилось переконання, що «треба припинити роздавати харчі та гроші й почати роздавати знання та вміння»[1, с.63].

Важливу роль у розбудові початкової освіти Харківщини відіграли попечителі та попечительські ради. Згідно з «Положенням про початкові училища» 1864 року був створений інститут попечителів початкових шкіл. На попечителя покладалась обов'язки вступати в контакт з повітовими училищними радами, входити до їх складу і навіть очолювати їх [21, с. 268]. Це було гарним стимулом для діячів громадського руху – шкільний попечитель ставав видною особою у народній освіті певної місцевості. Діяльність попечителів перебувала під пильним контролем органів влади. Коли громадська активність в сфері освіти досягла досить високого рівня державні органи почали обмежувати права попечителів. У 1871 році була видана інструкція, яка обмежувала коло кандидатів у попечителі не лише за моральними якостями, але й за обсягом «матеріальної підтримки школам»[13, с. 155.]. За «Положенням» 1874 року попечителі позбавлялись права бути членами училищних рад, а з «Положення» 1885 року прибрали право попечителів бути присутніми на екзаменах[21, с. 165]. Таким чином роль попечителів зводилась до рівня жертвувателів коштів початковим училищам.

Інструкція 1871 року звузила соціальну базу для попечительської діяльності громадськості. Тим не менш попечителями були представники різних суспільних станів. У Харківському повіті посади попечителів початкових народних училищ

обіймали дворяни, купці, священнослужителі. Окрім офіційних попечителів значну підтримку початковим навчальним закладам надавали приватні особи. Їх діяльність відбувалась у таких формах – вони надавали кошти на утримання початкових шкіл, на опалення взимку, щорічно школам виділяли суми від 150 до 200 рублів без конкретного призначення[14, с. 123].

Харківське товариство розповсюдження у народі грамотності діяло в основному за рахунок членських внесків і пожертвувань. Діяльність Товариства підтримували такі артисти, як А. Рубінштейн та Ф. Шаляпін – вони давали концерти, збори від яких перераховували на потреби Товариства. О. І. Кірпічніков, Д. М. Овсяніков-Куликовський, П. Д. Хрущов, І. Г. Оргіомський, В. Я. Данилевський та інші науковці читали лекції на користь Товариства. Матеріально підтримували діяльність Товариства також комерційні банки, які за рішенням зборів акціонерів відраховували певні суми на потреби товариства. [12, с. 188.].

Окремої уваги заслуговує діяльність купецтва Харкова. Оскільки губернський центр був важливим торгівельним центром місцеве купецтво досягло значних матеріальних статків і почало відігравати значну роль у громадському житті міста. Представники торгових кіл Харкова приділяли значну увагу розвитку початкової народної освіти. Вони дарували на освітні потреби нерухомість, великі суми грошей, будували за власні кошти чудові шкільні приміщення. Ось декілька прикладів меценатської діяльності харківських купців.

У 1874 році харківський купець С. А. Клеменов подарував місту приміщення із земельною ділянкою, додавши прохання відкрити у подарованому приміщенні школу, що носила б ім'я його покійної доньки, яка «гаряче співчувала справі народної освіти». Міська управа прийняла пожертву і у подарованому приміщенні було відкрите 3-є міське початкове училище. Сам Клеменов став його почесним попечителем і залишив за заповітом 3000 рублів недоторканого капіталу на придбання за відсотки з нього взуття та одягу дітям, що потребують, на свята Різдва та Великодня. Інший представник харківського

купецтва, М. І. Ільїн, заповів міському самоврядуванню Харкова 25 тис. рублів, обумовивши мету пожертви – Міська управа має відкрити жіноче початкове училище з навчанням рукоділля. Відкриття училища відбулось 9 вересня 1890 року. З пожертвуваних коштів 12 000 рублів було витрачено на побудову приміщення, а відсотки з інших 13 000 витрачались на утримання училища. Благодійництвом в сфері початкової освіти також відзначився купець І. А. Сергєєв. Він за власні кошти побудував приміщення для школи з двома класними кімнатами та квартирою для вчителя. Даруючи приміщення місту в 1900 році він подав прохання перевести в нього приватне початкове училище вчительки Є. Є. Ткаченко, яке до цього працювало у приміщенні доглядача Кирило-Мефодіївського цвинтаря. Прохання задовольнили, навчальний заклад перейшов у відання Міської думи і отримав назву «6-те початкове училище». І. А. Сергєєв став попечителем училища. Його зусиллями училище розширили до трьох відділень, а кількість учнів у 1903 році досягла 160 чоловік[1, с. 731-734].

Ф. С. Карпов у 1869 році пожертвував Товариству Грамотності земельну ділянку для побудови 1-ї школи і щороку виділяв 150 рублів на її потреби. У 1891 році він надав Товариству недоторканий капітал в сумі 10 тис. рублів, відсотки з якого мали йти на утримання цієї школи. Також Ф. С. Карпов заповів Товариству Грамотності 187 тис. рублів[12, с. 188.].

Окрім грошей на потреби початкової освіти жертвували необхідні для навчання предмети. Протягом 1914/1915 навчального року Г. К. Уткін пожертвував початковому училищу імені О. С. Пушкіна 2060 зошитів для безкоштовної роздачі учням. Це дозволило забезпечити зошитами тих учнів училища, батьки яких були призвані до війська[8, арк.4-5].

Також участь громадськості в розвитку початкової освіти відбувалась на Харківщині у формі створення іменних стипендій. Так службовці Харківського головного агентства Першого Російського страхового товариства звернулись у Міську думу Харкова 31 березня 1911 року. Вони подали пропозицію створити в початковому училищі імені І. С. Тургенева стипендію імені спадкового почесного громадянина Харкова Сергія Миколайовича Жевержеєва «з тим, щоб

така стипендія надавалась найбільшому з вихованців на розсуд попечителя вищевказаного училища». До пропозиції додавалась сума у 1000 рублів. Міська дума прийняла пожертву і постановила створити іменну стипендію на зазначених умовах. Агентство страхового товариства отримало повідомлення про виконання пропозиції з висловленням подяки від Міської думи[6, арк. 1-5].

Необхідно зазначити, що Міська дума Харкова, широко користуючись приватною та громадською допомогою, сама надавала допомогу освітнім організаціям, створюючи міські стипендії у різних навчальних закладах. На початок 1907 року у Олександрівському притулку Харківського благодійницького товариства було 25 вихованців – стипендіатів Міської управи. Міське самоврядування при цьому враховувало, що притулок надавав окрім харчування, одягу та проживання ще й початкову освіту. Купець Галицький заповів певну суму в розпорядження Міської думи. З відсотків цієї суми були створені дві стипендії у жіночій школі Благодійницького товариства[5, арк. 2-3]. Також Міська дума надавала грошову допомогу власникам приватних початкових училищ. Обсяг допомоги був досить незначним і становив від 20 до 50 рублів на одне училище. Надання допомоги приватним училищам залежало від результатів їх діяльності. Якщо стан справ у навчальному закладі був незадовільним Міська дума могла відмовити у наданні коштів [4, арк. 16; 7, арк. 5, 6, 9].

У 1894 році зусиллями сільської громади та М. М. Білокопитовою, донькою поміщика, була заснована Безруківська хутірська ремісничка школа. На відкриття цієї школи мешканці хутору Мальца Дергачівської волості пожертвували 100 руб. Селяни Дергачівських хуторів виділили одноразово 300 руб. та надали десятину землі для побудови школи, а також постановили щороку виділяти по 30 руб. Після відповідного прохання Товариство поширення грамотності взяло школу під свою опіку. З метою матеріальної підтримки правлінням Товариства були проведені благодійні гуляння у Дергачах і Карачівці, де було зібрано понад 200 руб., а також в університетському саду у Харкові, де збір коштів досягнув суми у 700 руб. Участь населення в благодійницьких заходах була свідченням підтримки головної мети

організаторів – розширення мережі навчальних закладів у Харківській губернії. У 1908 році при Харківській соборній мечеті була відкрита початкова школа для дітей магометан з викладанням рідною мовою. Школа була заснована Благодійним мусульманським товариством, одночасно в школі навчалось від 20 до 30 учнів. У вересні 1915 року мешканці хутору Оленівка Ізюмського повіту звернулись до місцевого інспектора народних училищ з проханням відкрити школу грамотності для дітей менонітського віросповідання. Збори власників хутору Оленівка ухвалили відповідне рішення 16 вересня 1915 року. Згідно прийнятого рішення школа мала перебувати на повному утриманні селян. На початкові витрати визначили суму у 50 руб., на опалення 100 руб. і на оплату праці вчителя – 450 руб. на рік [19, с. 58].

Відомий харківський підприємець німецького походження М. Х. Гельферіх у 1901 р. пожертвував місту ділянку землі на Старомосковській вулиці для облаштування школи або лікарні. Того ж року, 11 серпня, М. Х. Гельферіх помер. Згідно з його заповітом значні суми були передані вищим та середнім навчальним закладам, благодійним та просвітницьким організаціям і, зокрема, 20 тис. рублів Товариству поширення в народі грамотності. У заповіті містилась суворя вимога до установ, які отримали гроші – витратити кошти за призначенням [24, с. 47].

Розглянувши дані приклади участі представників різних соціальних верств населення можна виділити наступні форми благодійницької діяльності у розвитку початкової освіти Харківської губернії у досліджуваній період:

1. Грошові пожертви. Даний вид допомоги був найпоширенішим. Пожертви грошима, у свою чергу, мали декілька форм. Кошти надавались як недоторкані капітали, відсотки з яких витрачались на потреби навчальних закладів, з цільовим призначенням (на утримання навчального закладу, опалення, освітлення, придбання письмового приладдя тощо), без конкретного призначення. У останньому випадку мету використання коштів визначали або органи місцевого самоврядування або попечитель навчального закладу. Суми пожертв

були різними – від кількох десятків тисяч рублів до кількох десятків рублів. Грошову підтримку початковій народній освіті надавали представники усіх станів населення.

2. У формі іменних стипендій. Хоча у такому випадку до клопотань про заснування стипендії додавалась певна сума грошей даний вид благодійництва необхідно відокремити від попереднього – при створенні іменної стипендії мова йшла швидше про заохочення до навчання, ніж про розбудову системи початкової освіти. Прохання про створення іменних стипендій разом з необхідною сумою надавали в першу чергу купці та промисловці, а також службовці комерційних банків та страхових товариств з метою вшанування свого керівника.
3. Пожертва нерухомості. Органам місцевого самоврядування та освітнім товариствам жертвували готові шкільні приміщення, будинки для переобладнання під навчальні заклади та земельні ділянки для будівництва шкільних приміщень. У останньому випадку до ділянки часто додавалась також певна сума грошей для проведення будівельних робіт. Оскільки нерухомість була досить дорогою даний вид пожертв був можливий лише для заможних верств, в першу чергу для представників харківського купецтва.
4. Перерахування зборів на освітні потреби від концертів, лекцій та публічних читань. Даний вид благодійництва здійснювався представниками інтелігенції (професурою) та представниками творчих професій (в першу чергу артистами). Співчуваючи справі народної освіти багато представників творчих професій та науки цілком добровільно присвячували свій час для виступів, збори від яких передавались органам місцевого самоврядування або просвітницьким організаціям для освітніх потреб.
5. Попечительство. Даний вид діяльності можна віднести до благодійництва оскільки попечительство не давало жодних економічних або соціальних привілеїв, особливо після суттєвого

звуження повноважень попечителів у останній третині XIX ст. Фактично за цей проміжок часу роль попечителів була зведена до рівня жертводавців конкретного початкового училища. Тому попечителями виступали представники заможних верств населення. Серед попечителів початкових училищ Харківщини були підприємці, купці, поміщики та представники інтелігенції.

6. **Натуральні пожертви.** Окрім грошей на потреби початкових навчальних закладів жертвувались необхідні предмети та матеріали. В першу чергу жертвувалось письмове приладдя, книжки для училищних бібліотек. Також приймались пожертви дровами на опалення взимку, гасом для освітлення та іншими витратними матеріалами. До пожертв натурою в основному вдавались представники різних станів з середнім рівнем достатку.

З початком Першої світової війни відбувалось поступове згортання приватної та громадської допомоги початковій освіті на Харківщині. Знизились прибутки підприємців і банків, що змусило їх зменшити обсяги матеріальної допомоги. Через невпинне зростання цін постраждали громадські організації, діяльність яких відбувалась за рахунок членських внесків. В умовах війни невпинно знижувався також рівень життя населення, що негативно впливало на діяльність місцевих громад в розбудові початкової освіти. Тим не менш громадські організації і приватні особи усіляко підтримували розвиток початкової освіти на Харківщині до кінця 1917 року.

Отже, приватна та громадська ініціатива відігравали значну роль в розбудові початкової народної освіти на Харківщині. На відміну від інших держав благодійність в освіті не давала жодних пільг. Базуючись на приватній ініціативі допомога початковій народній освіті вийшла за межі звичайного благодійництва і стала однією з форм громадського руху. Набувши всестанового характеру цей рух відображав ставлення суспільства до проблем у розвитку початкової освіти. Участь у розбудові початкової народної освіти представників різних верств вилилось у різноманіття форм благодійницької допомоги. Також

однією з характерних рис благодійництва на Харківщині стала співпраця приватних осіб, громадських організацій та органів місцевого самоврядування. Результати цієї співпраці були значними. Завдяки допомозі приватних осіб та громадських організацій будувались приміщення, пристосовані для навчальних потреб, зростала мережа навчальних закладів, вирішувались питання фінансування початкових навчальних закладів. Створення стипендій стимулювало учнів і водночас надавала можливість надати початкову освіту найбільш вразливим дітям. Підтримка приватних початкових училищ дозволяла охопити початковою освітою більшу кількість дітей. Після революційних подій 1917 року система освіти була поставлена під повний контроль радянських державних органів. Участь громадськості і благодійницька діяльність в галузі освіти в старих формах стали неможливими.

Для подальших досліджень досить перспективним виглядає вивчення форм благодійницької діяльності в розбудові початкової освіти окремих представників харківського купецтва. Перспективи також має вивчення благодійницької діяльності у сфері початкової освіти представників усіх соціальних верств населення Харківщини того часу. Крім того, значні перспективи є у дослідженні допомоги початковим навчальним закладам навчальними посібниками, книжками та письмовим приладдям з боку громадськості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Багале́й Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год) / Д. И. Багале́й, Д. П. Миллер. – Харьков: Изд. Харьковского городского общественного управления; Паровая тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1905–1912. – Т.2. – IV, 973 с.;
2. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст.. – Київ, Наукова думка, 1980. – 156 с.

3. Головка О. Справа народної освіти в діяльності харківського міського самоврядування / О. Головка // Збірник харківського історико-філологічного товариства. – Харків: «Око», 1994. – С. 3–10.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 2988 – «Про допомогу приватним школам».
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 3188 – «Призначення міських стипендіатів у Олександрівський притулок і жіночу школу благодійного товариства».
6. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 1, Спр. 3415 – «Порядок призначення міських стипендіатів. Створення стипендій при Ольгинському притулку, Олександрівській школі та училищі сліпих».
7. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 10, Спр. 60 – «Журнал засідань училищної комісії (1905 р.)».
8. Державний архів Харківської області. – Ф. 45. – Харківська міська управа, 1871–1917рр., Оп. 10, Спр. 169 – «Звіт про діяльність приходського училища ім. О. С. Пушкіна (за 1914-1915 н. р.)».
9. Жуков С. М. Реалізація проекту запровадження загальної початкової освіти у Харківській губернії на початку ХХ століття / С. М. Жуков // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. – 2008. – С. 212 – 221.
10. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920 рр.) – Харків: Фірма «Консум», 1998. – 190 с.
11. Корнієнко В. М. Благодійність в освітянській галузі Харківської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століть). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2005
12. Корниенко В. Н. Благотворительность в сфере образования: Харьковская губерния во второй половине ХІХ в./ В. Н. Корниенко// Вчені записки ХГІ «НУА» – 1999. – Т.5. – С.184 – 190

- 13.Корниенко В. Н. Попечительство в сфере образования в Харьковской губернии: к вопросу о деятельности попечительских советов / В. Н. Корниенко// Вчені записки ХГІ «НУА» – 2002. – Т.8. – С.150 – 157
- 14.Колоней Д. В. До питання про громадську та приватну ініціативу в галузі початкової освіти Харківського повіту у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст /Д. В. Колоней //Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2000. – С. 120 – 125.
- 15.Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине ХІХ века. – Москва: Мысль, 1971. – 368 с.;
- 16.Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – Москва: Мысль, 1971. – 284 с.
- 17.Максимов Е. Д. Очерк истории развития и современное положение общественного призрения в России.// Общественное и частное призрение в России. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1907. – С. 1-68;
- 18.Максимов Е. Д. Происхождение нищенства и меры борьбы с ним. – Санкт-Петербург.: Тип. Киршбаума, 1901. – 136 с.
- 19.Нарадько А. В. Благодійність у сфері освіти в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століть) / А. В. Нарадько. – Полтава: Вид. ПолтНТУ, 2016. – 180 с.
- 20.Нікітін М. Ю. Спільні зусилля земств Харківської губернії і благодійників по розбудові навчальних закладів (1865-1905 рр.) / М. Ю. Нікітін // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. / Ред. кол.: К.К. Васильєв, В.М. Власенко, А. В. Гончаренко та ін.; за заг. ред. С.І. Дегтярьова. - Суми : СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 129-133.
- 21.Положение о начальных училищах // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург., 1876. – Т. 3. – С. 268-270.

22. Положение о начальных училищах // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург., 1898. – Т. 13. – С.165-167.
23. Савицкий Н. П., Евстратов П. А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Харьков: Тип. Губернского правления, 1896. – 160 с.
24. Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.) / О. Є. Філатова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». – Вип. 21. – 2015. – С. 43–51.;
25. Хаустова О. В. Розвиток благодійництва у Харкові у другій половині XIX – на початку XX століть. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Харків, 2005